

Абдулла Қодирий

Ижод машаққати

*Бадиий ижод тўғрисидаги
фикр ва мулоҳазалар*

ТОШКЕНТ «УҚИТУВЧИ» 1995

Абдулла Қодирий (Жулқунбой) га бағишлаб нашриёти-
миз ёш ёзувчилар ва кенг китобхонлар оммасига тақдим
этаётган ушбу муъжаз китобчадан буюк адибнинг ижодий
жараён, ижодкорнинг қандай фазилатларга эга бўлиши,
ёзиш усули, умуман бадий асар яратиш машаққатлари ҳа-
қидаги айрим ибратли фикр ва мулоҳазалари жой олган. Ки-
тобчани таниқли адабиётшунос олим Наим Каримов нашрга
тайёрлаган.

Нашрга тайёрловчи НАИМ ҚАРИМОВ

Қ 52

Қодирий, Абдулла.

Ижод машаққати: Бадий ижод тўғрисидаги
фикр ва мулоҳазалар / (Нашрга тайёрловчи Н. Қа-
римов). — Т.: Уқитувчи, 1995. — 16 б.

83.3Ўз

К $\frac{4603010000 - 136}{353 (04) - 95}$ 95 — 95

© «Уқитувчи» нашриёти,
1995

ISBN 5—645—02371—4

Кўп асрлик ўзбек адабиёти тарихида XX аср адабиёти алоҳида аҳамиятга молик. Гап бу даврда Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон сингари забардаст адибларнинг майдонга келишидагина эмас. Гап бу улуғ адибларни яратган тарихий-маданий шароитда, улардек серқирра замонавий тафаккур соҳибларига бўлган эҳтиёжда ва 30- йилларнинг ўрталарига қадар тарих томонидан уларга ижод этиш имкони берилганидир.

Абдулла Қодирий ўзининг қаламкаш биродарлари билан бирга ана шу тарихий-маданий вазият ва эҳтиёж туфайли улкан бадий ҳодиса сифатида туғилди. Тарих унга ўзбек романчилик мактабини яратиш, мумтоз ҳажвий адабиёт аънаналарини янги тарихий шароитда ривожлантириш ва ўзбек адабиётига янги адабий типларни олиб кириш имкони яратди. Абдулла Қодирий ўз зиммасига юкланган ана шундай вазифаларни адо этиш аносида катта бадий тажриба тўплади. Адиб баъзан китобхонларнинг истак ва хоҳишларини инобатга олиб, баъзан эса ўзидаги эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда баъзи бир адабий-эстетик қарашларини қозоғга тушириш, ижодий жараён ҳақидаги мулоҳазалари билан ўртоқлашишга эришди. Унинг бу борада баён қилган мулоҳазалари изчил бир тизимга айланиб улгурмаган бўлса-да, маълум бир қимматга эга эканлиги шубҳасиздир.

Қуйида сиз унинг ижод машаққатлари ҳақидаги айрим мулоҳазалари билан танишасиз.

Наим Каримов

ИЖОДИЙ ЖАРАЁН

ҲАҚИҚИЙ ЁЗУВЧИ бўлмоқ учун турмушни ҳар тарафлама ўрганиш, бунинг учун унинг ҳар соҳаларидан хабардор бўлиш керак. Қисман менинг бошимдан кечирганларим менинг ёзувчи бўлишимда каттагина роль ўйнаганлар. Ҳақиқий ёзувчи бўлишни истаган ёшларимиз ҳам дастлаб шу турмуш ичига киришлари, уни билишлари керак. Турмушнинг турли соҳаларида ишлашим натижасида мен ўзбекларнинг урф-одатларини, улар ичида учрайдиган типларни ўрганолдим⁵.

* * *

Мен бир асар ёзишдан аввал шу ёзмоқчи бўлган нарсам ҳақидаги материалларни пухта ўрганиб чиқаман. Мен бирор жой тўғрисида асар ёзмоқчи бўлсам, ўша жойни аввал неча мартаба кўрган эсам-да, яна бориб текшириб, яхшироқ ўрганиб келаман.

Материални ўрганиш маҳалида энг майда нарсаларга (деталларга) ҳам аҳамият бераман. Масалан, мен ҳалиги ўрганмоқчи бўлган ерда қанча дарахт борлиги, уларнинг қанчаси эски ва қанчаси янгилиги, мен борган маҳалда ўша дарахтларда қандай қушлар қайси хилда қўниб турганлиги ва шунга ўхшаш жуда майда нарсаларгача. Биринчи қараганда, бу нарсалар ҳеч аҳамиятга молик бўлмайдигандек кўринса ҳам, кейинроқ фойдаси тегиб қолиши мумкин.

Масалан, «Ўтган кунлар»ни ёзиш чоғида Мар-
ғилонга борганимда, бир кўчадан ўта туриб, намоз-
шом маҳалида доғ қилинаётган зиғирёғнинг ҳиди
бурнимга урилди, мен бунни эсда тутиб қолишга ти-
ришдим. «Ўтган кунлар»нинг бир жойига шу кич-
кина детални киргизилганида, берилаётган тасвир-
нинг яна ҳам одам ишонарли бўлиб чиққани эсимда.
Умуман, майда деталлар ўқувчида ёзувчига ишонч
уйғотади. Лекин мен ҳар қандай деталларни ҳам
асарга киргизавермайман. Уларнинг шу асарнинг
худди шу жойида тасвир этилаётган аҳволга, идея-
га тўғри келиш-келмаслигини суриштириб ишла-
таман.

Ёзувчи бўламан деган ҳар бир киши ўзида ма-
шундай, турмушнинг майда-чуйдаларигача кузата
оладирган қобилиятни ўстириши керак.⁵

* * *

Ёзувчининг ўзидан қўшиши (русча айтганда,
«вымысел») адабий асарда катта роль ўйнайди. Ле-
кин мен турмушда кўрмаган, билмаган нарсам
ҳақида ҳеч нарса ёзмайман. Ҳар бир асаримнинг
ёзилишига турмушда учраган бирор воқеа сабабчи
бўлади. Масалан, мен колхозларда юрганимда, ҳа-
қиқатан ҳам Обид кетмоннинг баъзи хусусиятла-
рига эга бўлган бир типни кўрдим.⁵

* * *

Мен материалларни ўрганиш маҳалида асарни
қайси хилда ёзиш ҳақида бош қотириб юраман.
Шунинг натижасида мен ўзимча асаримнинг жуда
ҳам тахминий бир схемасини тузиб олиб, кейин иш-
га тушаман. Шундай схема бўлмаса, ҳеч қачон
ёзувга ўтира олмайман.⁵

ЁЗУВЧИНИНГ БИРЛАМЧИ ФАЗИЛАТИ

СЎЗ СЎЗЛАШДА ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак. Ёзувчининг ўзигина тушуниб, бошқаларнинг тушунмаслиги катта айб. Асли, *ёзувчилик* айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммага баробар англата билишда, орага англашилмовчилик солмасликдир. Бундан бошқа фикрнинг ифодаси хизматига ярамаган сўз ва жумлаларга ёзувда асло ўрин берилмаслиги лозим. Шундагина иборанинг тузатиб босилишига йўл қўймаган ва мустақил услуб ва ифодага эга бўлиб, ўзингизнинг қаламдаги истиқболингизни таъмин қилган бўларсиз. Кишига ишониш ва беҳуда кучаниш маъқул гап эмас, бировга орқа қилиб, ўзингизда бўлган талантнинг руҳига фотиҳа ўқий кўрмангиз! Бир соатда эмас, ўн соатда ёзиш, бир қайта эмас, ўн қайта тузатиш кишининг ёрдамига термилишга қараганда ҳам фойдали, ҳам унумлидир.³

ТАСВИР САНЪАТИ

ҲИКОЯНИ серсув (кўп сувли) қиладиган нарсалардан бири *кўрсатиш* ўрнига *сўзлаб беришдир*. Агар Очумиловнинг буқаламун эканини унинг сўзлари орқали кўрсатилмаса, автор томонидан таърифланса, дунё-дунё сўз кетар эди. Чехов бунга ўзи айтиб бермасдан, Очумиловнинг ўз сўзи билан кўрсатади.

Очумиловнинг дастлабки фикри:

« — Итга ўлдириш керак, қутурган бўлса ҳам ажаб эмас».

Ит генералга қарашли, дейилгандан кейин:

« — Ит нозик, сен ҳўкиздай, бўйингни қара!»

Яна ит генералники эмас, дейилгандан кейин:

« — Генералнинг итлари қимматбаҳо нарсалар эди. Бу бўлса, эгасиз дайди итга ўхшайди. Эпақа-

лик юнги ҳам йўқ. Шундай бемаъни итни ҳам сақлайдим киши!»

Яна, ит генералники, дейилгандан кейин:

. — Бу қимматбаҳо зотли итдир».

Ошпаз, ит генералники эмас, дегандан кейин:

« — Бу эгасиз дайди ит».

Ит генералнинг акасига қарашли экани маълум бўлганда:

« — Яхшигина ит кўринади. Улгунча югурдак кўринади».

Мана бу диалогларга авторнинг ҳеч қандай изоҳи керак эмас. Бу диалоглар ҳам воқеани силжитади, ҳам ҳикоя қаҳрамони Очумиловни характерлайди⁶.

* * *

Чехов услубидаги айрим хусусиятни сезган Л. Толстой бундай деган эди: «Чеховнинг импрессионистларга ўхшаган ўзига хос формаси бор... Яқиндан қарасак, худди ҳар бир тўғри келган ва бир-бирига алоқаси бўлмаган бўёқларни фарқ қилмасдан ишлатганга ўхшайди, аммо узоқроқдан қарасанг, бу бўёқлардан ажойиб бир манзара вужудга келганини кўрасан.

Толстойнинг бу сўзи Чеховнинг ўз сўзига жуда мос келади. У дейди: «Табиатни тасвир қилишда майда бўлақлар олиш ва буларга шундай тартиб бериш керакки, ўқиб, кўзингни юмганинда, кўз олдинга бир манзара келсин»⁶.

ТАНҚИДИЙ РЕАЛИЗМНИНГ ИККИ ХИЛ КЎРИНИШИ

АДАБИЁТ ДУНЁСИДА икки турли танқид бор: *жиддий танқид* ва *ҳажвий танқид*. Жиддий танқид ўзининг кузатган нишонаси устида ўзгаришлар яса-

са ҳам, аммо кўпинча авомга мавҳумроқ бўлиб ўтади. Айтиш мумкинки, жиддий танқид баҳс қилинган масаланинг ўз аҳлига, яъни юқори табақа зиёлиларга махсус кабидир. Ундан сўнг жиддий танқид турмушнинг ҳар бир бурчагига кириб юриш учун ҳам таназзул этолмайди. Бу жиҳат билан қаралса-да, у оммавийлик хусусиятидан йироқдир.

Танқиднинг иккинчи хили бўлган ҳажвий (сатира маъноси билан) оммавий дейилса бўлади. Чунки, кулги танқид турмуш бўлиб учқувчи бургутдир. Ҳаёт шароитига ярамаган заиф, қизганч, мафур, музир* ва шунинг сингари унсурлар унга емдир.

Ҳажвий танқид авомнинг руҳига яқин ва унинг ҳис этган, аммо ифода қила олмаган масалаларига таржимондир. Хулоса: ҳажвий танқиднинг табиатидаги кулгилик унсури авомнинг маҳбуби, тағин тўғриси, унинг ижодидир².

* * *

Бир миллатнинг ҳар бир соҳада тутган мавқеи маданиятдаги даражасига, яъни савиясига қараб ҳукм қилинса ҳам, аммо ҳажвиётдаги даражаси бунга қарамайди. Миллатнинг кулгилик даҳоси аксар ўша қавмнинг интибоқ тарихининг қалдирғочи бўлиб кўринади. Масалан, Италияда Сервантес ва Русияда Гоголлар каби. Чунки, даҳоларни етиштурувчи бош омил бузуқ шароит эди².

КУЛГИ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ

КУЛГИЛИКНИНГ БОШЛАНИШ тарихи жуда эскидир. Кулгилик инсонлар билан бирга туғилган, унинг бошқа хусусиятлари, яъни камолот ва руҳий ҳолатлари ила ёндошдир. Шунингдек, биз —

* *Музир* — зарарли.

Ўзбекларнинг кулгилитимиз ҳам ўз тарихини эскидан бошлайди...

Ҳар бир нарсани туғилиши тарихига назар ташлаб кўриладирким, ул ибтидоий даврида, албатта, бир эҳтиёж орқалиқ дунёга келса, аммо бошида ғояга тегишлик даражада хизмат қилолмайди. Шунга ўхшаш кулгилик ҳам туғилишда шахсий ҳангома йўлинигина ўтаб, такомил қондаси бўйича букунги ҳолатга келган¹.

* * *

Кулги майдонида кейинги янгилик сажия музикасидир. Яъни кулгиликнинг учинчи пояси сажиявий кулгисида. Биз бунинг мисолларини маним Тошпўлат тажанг, Қалвак Махзум, Овсар ва «Ўтган кунлар» романидаги Ўзбек оғим ва бошқаларда кўраимиз. Бизнинг янги адабиётимизда характерли мисоллар оз, балки йўқ даражасида бўлганликдан бунинг учун мисолни фақат ўз асарларимдан олдимки, бунда мени маъзур кўрсинлар.

Албатта, кулгини кейинги мактабнинггина қолипига солиб юргизиб бўлмайди. Сажия кулгисида ҳам нариги унсурлардан бирмунча қўшилмай чораси йўқ. Инсон деган сўздан, умуман, дунёдаги кишилар англаганидек, у сажияда ва ҳолати руҳида ҳам бир-бирисидан жуда узоқлашмайди. Биз юқорида музикадаги уч давр таърифини қилган эдик. Ҳам шу уч давр бир-бирисининг устига келиб ўтирган, деймиз. Масалан, наъма дунёга янги чиқишида бир хил товуш берган ва букун камолга эришиб, чин наъмалик ҳолини олган; уни ҳамма оҳангини қўшиб чалмаса, бир хил товуш билан кулолнинг ясаганлари ҳуштагидан ортиқча камолотни беролмайди. Демак, нима бўлганда ҳам ҳозирги кулгиликда ҳар ҳолда юқорида мазкур уч поянинг бирликда бўлиши мажбурий бўлиб тушадилар¹.

Адабиётда бир неча хил кулги йўллари бўлса ҳам (масалан, пичинг, кесатиш, киноя, тағофул* ва бошқалар), лекин энг мўътабари характер кулгисидирки, юқорида айтиб ўтдик, аммо бунда қуйидаги шартларнинг топилиши керак:

1) қаҳрамоннинг характери (яъни сизнинг олган масалангиз ва ёки кишингизнинг ўзидагина топилган табиат), масалан, сўз, иш, феъл ва ...

2) шу характеристика ичидан сиз бермакчи бўлган маъно ёки иборотнинг ўз-ўзидан томиб туриши.

3) шу икки турлик нарса ичидан истехзо ёки хо-хо-хо «модда»сининг табиий суратда келиб чиқиши.

* * *

Ички маъновий томондан кулгиликда уч турлик унсур ҳам бор: 1- мутояба** (шарж маъносида), 2- юмор (ҳажв), 3- сатира (ибрат). Шу уч турлик кулгиликни ифода қилишда ёрдамчи (воситачи) хизматини ўтовчи унсурлар эрса, ҳазил, киноя, муболаға, тафсир***, ташбиҳ, тамсил****, истиора, тафаъул*****, тажохул*****, халқ мақоллари ва таъбирлари ва шунга ўхшашлар¹.

* * *

Шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, кулги асардаги (мақоладаги) мустаор имзо асарнинг ҳаракатини аксар вақт ўз тарафига буриб юритадилар, яъни

* Тағофул — билиб билмасликка олиш.

** Мутояба.— ҳазил, аския.

*** Тафсил — шарҳ.

**** Тамсил — мисол келтириш.

***** Тафаъул — тахминлаш.

***** Тажохул — билиб билмасликка олиш.

музыка ёзувчи мустаор шахсга лойиқ гаплар, жумлалар ва таъбирлар орқасидан эргашади.

Масалан, маним кулгиликдаги қаҳрамонларимни олсак, мунда асли ёзувчининг тамоман кўролмай-сиз. Фақат сўзни имзо эгасининг ўз оғзидангина эшитасиз. Қалвак Махзумда: кўпдан ҳақиқий ҳаёт билан алоқаси узилган, мадраса хурофоти билан мияси ғовланган, холис бир маҳалла имоми; Тошпўлатда: ишсиз, бири бит, бити сирка бўлмаган ва шу фақирлик орқасида ўғрилиқ ва фаҳшият денгизида сузиб, тажангланган холис бир чапани кўрилур¹.

«УТКАН КУНЛАР» РОМАНИ ТЎҒРИСИДА

МОДОМИҚИ, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсунда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш достончилик, рўмончилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгиаришга, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир-Зухра»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод-Ширин» ва «Баҳромгўр»лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.

Ёзмоқга ниятланганим ушбу «Ўткан кунлар» янги замон рўмончилиғи билан танишиш йўлида кичкина бир тажриба, яна тўғриси, бир ҳавасдир. Маълумки, ҳар бир ишнинг ҳам янги — ибтидоий даврида талай камчиликлар билан майдонга чиқиши, аҳллarning етишмаклари ила секин-секин тузалиб, такомилга юз тутиши табиий бир ҳолдир. Мана шунинг далдасида ҳавасимда жасорат этдим, ҳаваскорлик орқасида кечатурган қусур ва хатолардан чўчиб турмадим.

Мозийга қайтиб иш кўриш — хайрлик, дейдилар. Шунга кўра, мавзуни мозийдан, яқин ўтган кунлардан, тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан белгиладим.⁷

* * *

«Уткан кунлар»да кўпроқ қўлланган дидактика тўғрисида. Дидактика усулини кўпроқ қўллашнинг сабаби «Уткан кунлар»нинг оммамизнинг савиясига қараб ёзилишидандир. Маълумки, бизнинг омма то шу кунгача ҳам ўрта аср достон ва ҳикоялари билан озиқланиб келадир. Омманинг шу ҳолини назарга олганда, бармоқ билан санарлик беш-ўнтагина (улар ҳам ўз ҳунарларида нўноқлардирлар) ёшларимиз учун «сўнгги приём»ни бериш тиши чиқмаган болага қурт шимитиш каби бўлар эди. Ҳолбуки, бу эски приём жўрттага, халқимизнинг савиясини эътиборга олиб қабул қилингандир. Халқнинг завқини, руҳини назарда тутилмаса, «сўнгги приём» деб Оврупонинг сўнгги модасини тақдим қилинса, бундан нима маъно чиқариб бўлар эди?!⁴

* * *

«Уткан кунлар»ни ёзар эканман, доимо кўз ўнгимда ўқувчи оммамиз турар эди. Мен бу китобим билан халқимиз рағбатини бир оз бўлса ҳам янгиликка тортмай, дер эдим. Шунинг учундирким, ҳатто бир фаслни тамом ташлаб ўтар эканман. «фалон ҳолни бундан сўнгги фаслларнинг бирида ўқирсиз» каби сўз билан ўқувчига таъминот бериб қўйишгача мажбурият сезар эдим...

Модомики, асар савияси ўзимизга маълум шу халқ учун ёзилар экан, яна бир мунча вақт «сўнгги приём»лардан кўз юмиб туриш, ораликда «сўнгги приём»ни оз-оз қистира бориш лозимдир. На учунким, «сўнгги приём»да ёзилган шеър ва насрларимиз бир табақагагина хос бўлиб қола бергани даъвомизга далилдир⁴.

«МЕҲРОБДАН ЧАЁН» РОМАНИ ТУҒРИСИДА

ТУРКИСТОН феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрнинг ўз хоҳиши йўлида деҳқон омма-си ва майда ҳунарманд-қосиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келгучилар тиласа ким бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши рўмоннинг мавзундир. Худоёрнинг бу йўлдаги биринчи истинодгоҳи* бўлган уламолар, уларнинг ички-ташқи аҳволи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний ҳис битканлиги ва қолгани ҳам хабосат** пардаси остида сезилмас даражага етканлиги мундарижа сифдирган қадар баён қилинадир. Булар рўмоннинг номарғуб, манфий қаҳрамонлари. Иккинчи тарафда мазкур қора кучларга қарши «тубан» синф — камбағаллар, уларнинг хонлиқ тузилишига, қора куч — уламо алайҳига чиқиши. Меҳнаткаш камбағалларнинг ахлоқи, сажияси, оиласи, турмуши ва бир-бирига алоқаси, самимияти.

Албатта, мен бу сўнгги марғуб қаҳрамонларни ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар ўз ҳолича олишқа тиришдим. Уларнинг хон ва уламога қарши исёни табиий — шаръийдир. Чунки, шундан ортиғи сохта бўлиши устига китобнинг қадрини ҳам тушурад эди. Шу икки синф курашини тасвир қилиш воситасида хон ҳарами, хотинлари, қирқ қизлар, тарихий ва этнўғрафий лавҳалар, ўзбек ҳаёти, қизиқчилиғи, танқидчилиғи, ўзбек хотин-қизлари орасидаги истеъдод, шоиралар, акциячилик ва бошқа яна кўб нуқталарни қамраб олинди⁷.

* *Истинод* — далил

** *Хабосат* — нопоклик

МАНБАЛАР

1. Кулгу ҳақида (Абдулла Қодирийнинг 1926 йилда бўлиб ўтган суддаги нутқидан). — Абдулла Қодирий. Кичик асарлар. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1969 йил.
2. 1926 йилда қулдирувчиларимиз. — *Уша китобда.*
3. Езишғувчиларимиз. — *Уша китобда.*
4. Утган кунлар ҳам «Утган кунлар» танқиди устида баъзи изоҳлар. — *Уша китобда.*
5. Езувчи ўз ижоди тўғрисида. — *Уша китобда.*
6. Уқиш-ўрганиш. — *Уша китобда.*
7. Абдулла Қодирий. Утган кунлар. Меҳробдан чаён. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992 йил.

МУНДАРИЖА

<i>Кириш</i>	3
Ижодий жараён	4
Ёзувчининг бирламчи фазилати	6
Тасвир санъати	6
Танқидий реализмнинг икки хил кўриниши	7
Кулги ва унинг турлари	8
«Ўткан кунлар» романи тўғрисида	11
«Меҳробдан чаён» романи тўғрисида	13
Манбалар	14

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

ИЖОД МАШАҚҚАТИ

(Бадий ижод тўғрисидаги фикр
ва мулоҳазалар)

Нашрга тайёрловчи *Наим Қаримов*

Тошкент «Ўқитувчи» 1995

Муҳаррир *М. Аҳмедов*
Бадий муҳаррир *Т. Қаноатов*
Техник муҳаррир *С. Турсунова*
Мусаҳҳиҳ *П. Аъзамова*

ИБ № 6541

Теришга берилди 07.04.94. Босишга рухсат этилди. 21.04.95 Бячмий 84×108¹/₃₂. Тип қорози. Кегль 10 шповли. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 0,84. Шартли кр.-отт. 1,26. Нашр. л. 0,53. 15000 нусха. Буюртма 66.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навий кўчаси, 30. Шартнома 13—258—93.

Ўзбекистон республикаси Давлат матбуот қўмитаси Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй. 1995.